

тиничной для них семей 'неотмеченность признака', которая отделяет данную семантему от семантем 'социальные запреты' и 'индивидуальные запреты'. Таким образом, семантему 'общие запреты' выражают семемы *запрет*₀, *запрещение*₀, *воспрещение*₀, *заказ*₁, *табу*_{0/1} и др. Семантемы 'социальные запреты' и 'индивидуальные запреты' эксплицируются весьма немногочисленными языковыми единицами (*вето*₀, *табу*₀, *пост*₀² и *зарок*₀, *воздержание*₀), но само существование в современной языковой картине мира этих и уточняющих их семантем ('правовые запреты', 'моральные запреты', 'религиозные запреты') позволяет предположить возможно более широкую языковую экспликацию в прошлом или будущем. Словарь русского языка XI – XII веков подтверждает это предположение: в нём зафиксирован ряд слов со значением «запрет», вышедших из современного употребления (*заповѣдь*₅, *заповѣдь*_{5/1}, *повѣдь*₀, *возбранение*₀, *бранение*₀, *боронь*₂ и др.).

Более обширный список языковых единиц, выражающих идею запрета, в Словаре русского языка XI – XII веков по сравнению с современным массивом слов подтверждает также и положение о постепенном уменьшении числа запретов в процессе развития общества: по мере уменьшения числа денотатов уменьшается и число их языковых манифестаций.

Ещё одной особенностью концепта «запрет» в русской языковой картине мира являются его многочисленные поливербальные экспликации в виде негативных императивных или безличных конструкций, которые намного превосходят количество моновербальных единиц в выражении идеи запрета.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Громыко М. М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX века.– М.: Наука, 1986.– 278 с.
2. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера земли.– Л.: Издательство Ленинградского университета, 1989.– 496 с.
3. Панкеев И. А. Тайны русских суеверий.– М.: Яуза, 1997.– 200 с.
4. Пропп В. Я. Русская сказка. (Собрание трудов В. Я. Проппа).– М.: Лабиринт, 2000.– 416 с.
5. Словарь русского языка 11 – 17 веков. В 20 томах. - М., 1975 – 1995.
6. Словарь русского языка. В 4-х томах.– М.: Русский язык, 1985 – 1988.
7. ССРЯ: Словарь синонимов русского языка. В 2-х томах.– Л.: Наука, 1971.
8. Чернов И. А. О семиотике запретов // Труды по знаковым системам.– III.– Выпуск 198.– Тарту, 1967.– С. 45-59.

Поступило в редакцию 18.03.2002 г.

Лебедева Т.Н.
(Симферополь, Украина)

СИМВОЛИ ВОГНЮ ТА ВОДИ ЯК ЕЛЕМЕНТИ УКРАЇНСЬКОГО ФРАЗЕОТВОРЕННЯ

У лексичі та особливо фразеології української мови знайшли відображення найдавніші вірування слов'ян, пов'язані з явищами природи.

Вода і вогонь... Як до цих природних стихій ставилися наші пращури і який

магічний зміст укладаємо в ці слова ми? «Якби [ми] не знали, що божества вогню й світла займали важливе місце в язичницьких віруваннях слов'ян, – писав О.О. Потебня, – то могли б пересвідчитися в цьому з багатства слів, які мають в основі уявлення вогню й світла. Як душа та життя, так і приватні виявлення життя: голод, спрага, кохання, смуток, радість, гнів – уявляються народом й зображувалися в мові вогнем» [13, с. 7].

У міфології Стародавнього Риму він пов'язувався із життям та здоров'ям, в інших – з ідеєю очищення, знищення сил зла. Пізніше вогонь розглядався як образ енергії, яка може бути виявлена як на рівні тваринної пристрасті, так і в плані духовної сили [7, с.353]. Праукраїнці вважали вогонь первісною матерією чоловічої статі, що, поєднавшись із Даною, утворила землю та все, що на ній [15, с. 29]. І в наш час *вогонь* – знак радості й гніву, сильних почуттів. Тому не дивно, що й сьогодні у фразеологічному складі української мови відобразилися залишки найдавніших вірувань. Зокрема, у фразеологічній одиниці (далі – ФО) *вічний вогонь* закріпилося уявлення про вогонь як знак постійного зв'язку з Богом, безперервності життя [11, с. 38]. У деяких місцевостях Росії та України, говорячи про кволу, хворобливу людину, вживають ФО *без вогню народився* [12, с. 4], *тіки – тіки теплий* [17, с.138]. Отже, у цих виразах *вогонь* усвідомлюється як джерело життя: світлом сонця, вогню, свічки супроводжується життєвий шлях людини. Так, дитина з'являється на світ – її обмивають водою й запалюють свічку, яка горить шість тижнів, щоб оберігати від хвороби, злого ока тощо. Жодний весільний обряд не обходиться без вогню: молоді перестрибували через вогонь, щоб іти в житті чистими й багатими. «Після смерті коло тіла покійного ставиться запалена свічка як символ життя, що догоріло, як оберег для живих» [6, с. 49].

Його властивості завжди збуджували уяву, вони мимоволі переносилися на людські почуття, бажання, прагнення, що знайшло відображення в таких ФО: *горіти вірою, горить кров (душа), усе в руках горить, аж руки горять, спопеляти серце, вогні в очах блискають, пристрасті спалахують, крізь вогонь і воду, підкладати вогню до багаття, піддавати жару у вогонь, доливати олії до вогню, підкладати вогню, пекти до живого (серця), впекти до живе* та ін. А ФО *домашнє (родинне, сімейне) вогнище* – у значенні «своя оселя, родина» – вказує й на такий культ вогню, як обожнювання домашнього вогнища. У далекі часи вогонь, розведений під домашнім покрівлям, почитався божеством, яке охороняє достаток у хаті, злагоду та щастя всіх членів роду, навколо нього створювалося сімейне життя. Вогнище – символ духовної та матеріальної єдності, багатства, щастя, сімейного добробуту. Недаремно на Україні про щасливих людей кажуть: *у печурці народився* [5, с. 213], *тепло на душі (мас)*. За свідченням Я.Ф. Головацького, відомого українського етнографа і мовознавця ХІХ ст., у слов'ян було поняття про два вогні: один – живодайний, нерозривний із світлом, другий – руйнівний, породжений темрявою [4, с. 41]. У ФО *розпалювати атмосферу, з вогнем бавитися, пекти серце (душу), пекти до живого, вогнем і мечем, гра з вогнем, вогнем дихати, метати іскри, аж небу жарко, горить земля під ногами* вогонь постає символом руйнування, небезпеки, ворожнечі, гніву тощо.

Таким чином, вогонь, у чому ми пересвідчилися, панує у свідомому й підсвідомому уявленні українця в усіх виявах життя. В однаковій мірі ця думка стосується й символу

води. Розглядаючи вираз зі словом краплина, В.В. Виноградов писав: «Мабуть, цю фразеологію підтримує уявлення духовного життя, психічних переживань в образі води, яке потенційно зберігається в літературній мові, дремає під слудом як мощі зжитих міфологем» [2, с. 257].

По-перше, вода асоціюється з життям, долею. ФО *прикипіти серцем (душею), кипнем кипіти, вилити душу, виходити сухим з води, сорам заливає обличчя (лице), життя тече, час плине, як у воду опуцений, спускатися на дно, рости на біді-воді, як варений, випити усі соки* вживають, ілюструючи саме різноманітні життєві ситуації, стан людини, її почуття та переживання. Таке розуміння води як джерела життя збереглося у сучасній людині ще з античних часів. Вона глибоко шанувалася всіма народами світу. В Індії, наприклад, ця стихія уособлювала охоронницю життя, яке циркулює в природі у формі дощу, соку рослин, молока, крові. Подібні уявлення про воду мали і слов'яни-язичники. З нею діалектично пов'язано життя і смерть. Адже вода – першовиток буття, вічне оновлення; вона починає й завершує життєве коло людини. Вода в усіх індоєвропейських народів вважається символом духовного відродження, воскресіння. Відгомін цих уявлень знаходимо в сучасних виразах, словах : *жива вода, свята вода, свячена вода, цілюща вода, жива волога, невичерпне джерело, свята мати-водиця* у значенні «дурниці» [17, с. 127]. *впивати живий (свіжий) струмінь, живиць, животоки (джерела), закрити душу* у значенні «вгамувати жагу, спрагу», *колиски* (так слов'яни називають витoki деяких річок).

Нарешті, становлячи собою начало всіх речей, вода знаменує їхній фінал, символізує смерть. За уявленням наших пращурів, душі померлих переправлялися в потойбічний світ по воді. З нею пов'язаний і біблейський мотив всесвітнього потопу, що спричинив загибель усього живого на землі. Ілюстрацією до сказаного можуть служити такі ФО: *після нас хоч потоп, потопати в сльозах, потопати в крові, вирити, як у безодню*. Через казки, повір'я ми дізнаємося і про мертву воду, яка відбирає у людини сили і життя, тому асоціативно пов'язана з горем, смутком, брудом і кривдою. Ці уявлення слов'ян-язичників простежуємо в таких ФО: *мертва вода, як скупаний у мертвій воді, замути воду*. З негативною оцінкою вживаються і ФО: *як мерзле горить, обливати брудом, темна вода во облацех*. Лід – як вихідна від неї речовина – також сприймався як символ небезпеки. На підтвердження цієї думки наведемо етимологічні дослідження В.М. Топорова. Він указав на такі співвідношення: рос. діалектне слово *лед* означає «біда, напасть, нещастя»; рос. *ледина* означає «пошесна хвороба, епідемія»; *ледатий* означає «кволий, слабкий» [9, с. 119-120]. Ці ж уявлення простежуємо у ФО *кров холоде (в жилах), посадити на лід, кружитися на слизкому, загаяти (попадати) на слизке, ставати на слизку дорогу*. рос. *леденящий ужас*.

Вода також символізувала добробут людини. Селяни завжди пов'язували свої статки з небесною вологою – дощем, водою. Якщо вона вчасно заросувала землю, люди сподівалися на врожай, родинне благополуччя; а коли випадали посушливі літа, то чекали голодомору. Не випадково тому слова *купати, купувати, накопичувати* М.М. Маковський виводить з одного індоєвропейського кореня *keup-, kup-* «гнути, різати» [10, с. 250]. З чистою водою асоціювалися щастя, прибуток, добробут: *купатися в розкошах, купатися в золоті, медові та молочні ріки, як по маслу текти, золотий дощ, золота хлива, золоте дно, як чорт свяченої води, плавом пливе*. Саме вона, чиста і холодна.

постає живим джерелом енергії, що забезпечує життя на Землі. А з каламутною, навпаки, пов'язували хворобу, перешкоди, прикрість: *в мутній воді рибу ловити, замутити (каламутити) воду, замутити голову (розум), виводити на чисту воду, сидати в калюжу*. А прислів'я *біда красить, як кип'яток (окріп) рака, ФО як хто кип'ячем обдав* свідчать про те, що неприємності в народній уяві асоціювалися ще з окропом.

Вода – це загальний хід наших справ (наприклад, *ФО пливти за течією* означає «пасивно підкоряєшся обставинам»). *ФО пливти проти течії* висловлюють, коли треба підкреслити самостійну діяльність людини, яка йде всупереч поглядам, зразкам і традиціям. Із значенням «правильно обрана лінія поведінки, способу дії» вживають *ФО попасти в течію*. Про марно витрачений час або зусилля кажуть *тече крізь пальці, переливати з пустого в порожнє*. *ФО лити воду на колесо (на млин)* вживають у значенні «діяти на чию-небудь користь, допомагати, сприяти комусь». Із розвитком подій у житті окремої людини пов'язують *ФО течія життя, життєвське море, уходить в русло, як у воду пірнув* у значенні «відійшов від життєвської суєти» [17, с. 165].

Деякі народи ототожнювали воду з інтуїтивною мудрістю [15, с. 8]. Наприклад, у даосизмі – філософському вченні Давнього Китаю вода, яка знаходить шлях в обхід перешкод, – символ тріумфу уявної слабкості над силою [16, с. 34]. Ця думка сконденсована, на наш погляд, в українських прислів'ях: *тиха вода греблі рве і тиха вода береги ламає*. У психології вона постає як енергія підсвідомого, з її допомогою можна передбачити події: *як у воду дивився, доля виллється*. У *ФО глибока думка, цинуть думками, проливати світло на щось, спливати на розум, баняк не варить, черепок протікає*, що вживаються на позначення розумової діяльності людини, мудрості, підкреслений компонент асоціюється саме з водою. У свідомості слов'ян-язичників вона нерідко порівнювалася й з мовою. Таке уявлення пов'язане з культом Соми – рідини, що тече й очищує, з одного боку, і поета, співця – з іншого [10, с. 76]. До нашого часу це вірування збереглося в такому метафоричному висловлюванні: *пісня льється чи у ФО пішла вода в хату, вода в роті не держиться, воду на язик лити, обливати солодким медом, заливати гусара, як водою залився* у значенні «рангово замовк» [17, с. 157].

Нарешті, і на думку авторів книги «Українські символи», найголовніше – те, що вода символізує силу дівчини й жінки [15, с. 57-58]. Це в давнину богині кохання (Ішгар, Афродіта, Леля і т.п.) неодмінно були пов'язані з водою, «що пояснює понирення еротичної метафорики води» [1, т.1, с. 240]. За твердженням Г.Д. Гачева, слов'янське «вода» наділене великою м'якістю, вологістю, жіночістю [3, с. 360-361]. Саме як таке начало, вона виступає символом життєвої енергії, джерела життя, сили, краси, плідності. Це символічне значення реалізується в таких *ФО: з роси й води, як з води, вісімнадцята вода вмис, хочь води натийся та й кружку закинь* у значенні «дуже гарний, уродливий» [17, с. 147], прислів'я *глинь на воду та на свою вроду*. Бажаючи комусь здоров'я, довголіття, вітшають: *будь здорова, як вода; з води вам та з роси*.

Щоденно спостерігаючи за природним зв'язком вогню та води, народна свідомість об'єднала їх. *Вогонь – цар, а водиця цариця, вогонь – то брат води, огонь і вода – то добро і біда, у воді не втопати і в огні не згорати, правда та кривда як*

вогонь і вода, рос. *воды и огонь боится, подле огня обожжешься, подле воды обмочешься, огнём вода ключём кипит, а водою и огонь заливают* – у цих прислів'ях сконденсована думка давніх слов'ян про святий, універсальний тандем цих стихій, який виявляємо і в ФО *ити в вогонь і в воду, скакати у вогонь і воду, пройти крізь вогонь і воду, як вогонь з водою, палючі сльози, наливатися вогнем, як мокре горить*. Цікаву думку про гармонійне поєднання цих протилежних начал висловив М.І. Костомаров: «Вода – це пасивна жіноча сутність, пробуджена до плодючості вогнем – світлом» [8, с. 32]. На честь цих двох стихій відбувалося «найвибухальніше» дохристиянське свято – Купало. Квінтесенцією якого було очищення за допомогою вогню й води – найдавнішої форми магічних вірувань. Вогнище виступає символом сонячного світла, яке в ніч на Івана Купала досягає своєї зрілості й набуває найбільшої життєвої сили. Кожен учасник дійства намагався перестрибнути через нього – «бо хто цього не зробить, то цілий рік кволітиме» [14, с. 65]. Цієї ночі обов'язково обливалися водою, що також пов'язано з магічним самоочищенням, – «бо на Купала сонце купається у воді». А роса, що випадала вдосвіта, вважалася не лише цілющою, а й священною. Слід відзначити, що поряд з життєдайним союзом цих стихій у давніх слов'ян існувало вірування і про смертоносне їхнє поєднання – *вогненну річку*. Етимологія цієї ФО пов'язана із космологічними уявленнями слов'ян. Вони вважали, що вогненна річка бере початок у місці падіння Сатани та дияволів на Землю, але пізніше за волею Бога провалюється в її надра. Огненна річка – це вмістилище пекла, де на вічні муки прирекли себе грішники. Таке значення збереглося й за сучасною ФО *вогненна річка*.

Отже, символи *вогню й води* – продуктивні елементи фразеотворення. Такі постійні асоціації, що супроводжують символи *вогню й води*, як плодючість, сімейний добробут, очищення, зцілення, захист, пророкування, з одного боку, і небезпека, покарання та смерть, з іншого боку, відобразилися у численних ФО. Фразеологічний матеріал, що утворений за допомогою цих символів, пов'язується з найрізноманітнішими фактами дійсності, інтерпретуючи їх через психологічне сприйняття.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аверинцев С.С. Вода // Мифы народов мира: В 2-х т.– М.: Советская энциклопедия, 1988.– Т.1. – С. 240.
2. Виноградов В.В. Язык Пушкина. Пушкин и история русского литературного языка.– М.-Л.: Academia, 1935.– 455 с.
3. Гачев Г.Д. Национальные образы мира: Общие вопросы. Русский. Болгарский. Киргизский. Грузинский. Армянский.– М.: Сов. писатель, 1988.– 445с.
4. Головацький Я.Ф. Виклади давньослов'янських легенд або міфологія.– К.: фірма «Довіра», 1991.– 91 с.
5. Закревський М.В. Малоросійські пословиці, поговорки й загадки і Галицькія приповідки// Старосвітській бандуриста.– М., 1860. кн. II.– С. 139-230.
6. Іваннікова Л. Вогонь // Дмитренко М. та ін. Українські символи.– К.: Редакція часопису «Народознавство», 1994.– С.45-50.
7. Керлот Х.Е. Словарь символов.– М., 1994.– 384 с.
8. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія // М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Г.Лозко. Я.

Музиченко, О. Шалак. Українські символи.— К.: Редакція часопису «Народознавство», 1994.— С. 30-36.

9. Маковский М.М. Удивительный мир слов и значений: Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике/ Учебное пособие.— М.: Высшая школа, 1989.— 200 с.

10. Маковский М.М. Язык – миф – культура. Символ жизни и жизнь символов/ Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН.— М., 1996.— 330 с.

11. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології.— К.: Укр. письменник, 1993.— 63 с.

12. Подюков И.А. Народная фразеология в зеркале народной культуры: Учебное пособие.— Пермь, 1991.— 126 с.

13. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии: О связи некоторых представлений в языке. О купальских огнях и сродных с ними представлениях. О доле сродных с нею существах. -2-е изд.— Харьков, 1926.— С.7.

14. Скуратівський В. Мандрівка до Русалій // Берегиня.— 1993.— №2, 1994.— №3.—С.60-69.

15. Словник символів/ О.І. Потапенко, М.К. Дмитренко, Г.І. Потапенко та ін.— К.: Редакція часопису «Народознавство», 1997.— 153 с.

16. Тресиддер Д. Словарь символов.— М.: Фаир-Пресс, 1999.— 444 с.

17. Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини.— Запоріжжя, 2001.— 201 с.

Поступило в редакцію 29.03.2002 г.

Макеєва Л.Н.

(Симферополь, Україна)

СЛОВАРЬ НАУЧНОГО ЯЗЫКА И ПРОБЛЕМА СЕМАНТИЗАЦИИ ЛЕКСИКИ С УЧЕТОМ ЛИНГВО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО АСПЕКТА

Вопрос обучения специалистов профессиональной речи на иностранном языке связан с проблемой способа подачи языкового материала, принципов его организации и усвоения. Лексика научного языка имеет свои особенности. Широко распространено мнение, что основополагающим признаком языка науки является терминология. Однако терминология только сигнализирует о научном характере текста, не вскрывая специфики его лингвистической природы, которая связана с особенностями функционирования языковых единиц в различных стилях речи. Другими словами, это «своеобразное отношение слова в контексте конкретной речевой разновидности к своему языковому (в словаре) эквиваленту» [1].

Существующие словари – как специальные, так и общие не оказывают существенной помощи учащемуся, представляя слова статически, то есть давая картину языка, но не речи. Расположение материала в словаре – в алфавитном порядке – является формальным и не отражает связи единицы с семантической категорией и особенности ее функционирования. В связи с этим семантизация слов требует сопоставление целого ряда контекстов употребления слова и анализа самой словарной статьи. Особенно ясно прослеживается такая необходимость при переводе специальной литературы, когда общелитературная лексика употребляется в специальном значении или, более того, под влиянием терминологии она претерпевает столь существенные семантико-функциональные модификации, что подобный анализ становится существенно необходимым. Так, например, словарная статья глагола «apply» представлена в